

DOKTORA TEZ ÖZETİ

KARA AFRİKA'DA AZ-GELİŞMİŞ ÜLKE MİLLİYETÇİLİĞİ

Dr. Baskın ORAN

Bu doktora tezinin amacı, çağdaş milliyetçiliğin az-gelişmiş ülkelerde ne gibi görünüm ve nitelikler göstererek ne gibi etkiler yaptığını incelemektir. Uluslararası politikanın çok önemli bir etkeni olarak ortaya çıkan bu hareketin bütün Üçüncü Dünya ülkelerinde birden incelenmesi olanağı bulunmadığı için, diğer az-gelişmiş bölgelere oranla çok daha homogen bir görünüm gösteren Kara Afrika inceleme alanı olarak seçilmiştir.

Giriş bölümü Milliyetçilik kavramının incelenmesine ayrılmıştır. Özellikle Türkiye'de yeterince anlaşılmamış olan bu konuyu incelerken ortaya çıkan çeşitli güçlüklerin üstesinden gelebilmek için, yazar, konuyu, üç belirgin görünümü altında incelemeyi önermektedir: önce, kitleler arasında yaygın bir **duygu** olarak Milliyetçilik; ikincisi, egemen sınıf veya başat grup tarafından ileri sürülen bir **tutunum (cohésion) ideolojisi** olarak Milliyetçilik; üçüncüsü de, bu duygu ile bu ideolojinin bir araya geldikleri, kesiştikleri noktada ortaya çıkan bir **toplumsal hareket** olarak Milliyetçilik.

Sözü edilen **duygu**, «yurtseverlik» biçiminde bütün insan topluluklarının doğasında vardır («biz» bilinci). Bu positif etmene bir de negatif etmen («onlar» bilinci) katıldığında, milliyetçi duygu bir eylem haline dönüşebilir. Fakat bu eylem henüz Milliyetçilik olarak adlandırılmaz; siyasal, toplumsal ve ekonomik düzendeki

derin değişiklikler sonucu tutunumunu yitirmiş kitlelerin yeni bir tutunum araması anlamına gelen bir protesto hareketidir. Bu hareket ancak, toplumu kendi önderliğinde yeniden örgütlemek isteyen egemen sınıf veya başat grubun milliyetçi **ideolojisi** tarafından biçimlendirilip yönetilmeye başlandığı zaman gerek Milliyetçilik hareketi adını alabilecektir. Bu açıdan, Milliyetçilik, bütün tarih boyunca örneklerine rastlanan ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin ihtiyaçlarına göre toplumsal sadakatın yöneleceği çeşitli odak noktaları gösteren tutunum ideolojilerinden biridir. Bu odak noktaları Klân toplumunda Ataların Ruhları, Feodalite döneminde Din'i temsilen Papa, Monarşi döneminde Kral olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalist toplumun tutunum ideolojisi olarak beliren Milliyetçiliğin özelliği iki noktadadır: birincisi, «millet» kavramını toplumsal sadakatın yönelmesi gereken odak noktası olarak göstermektedir ki, tarihte ilk kez hem lâik ve hem de kollektif bir kavram böyle bir odak noktası olmuştur. İkincisi, Milliyetçilik, kendisinden önceki tutunum ideolojilerinden çok daha güçlü ve bireyi çok daha bağlayıcı bir ideoloji olarak belirlemiştir. Çünkü, tarihin kaydettiği bu en geniş ve en atomize toplum biçiminde başka türlü tutunum sağlamasına olanak yoktur.

Milliyetçi duygu ve ideolojinin bu birleşmesi, milliyetçi **hareketi** doğuracaktır ki, böyle bir hareketin varlığı ya bir milletin oluşunun, ya da toplumun egemen sınıf veya başat grubunun bir Millî Devlet kurma yönünde büyük bir istek göstermekte olduğunun işareti olacaktır. Birinci durumda, yazarın «klâsik» diye adlandırdığı Avrupa Milliyetçiliği, ikincisinde ise «Az-gelişmiş ülke Milliyetçiliği» söz konusu olmaktadır.

Birinci Bölüm kısaca Avrupa'daki Milliyetçiliği gözden geçirmekte ve bu Milliyetçiliğin nasıl Az-gelişmiş ülke Milliyetçiliğine yol açtığını incelemektedir. Bu inceleme, Avrupa Milliyetçiliğinin tek bir model olmayıp, aslında üç farklı koldan oluştuğunu ortaya çıkarmaktadır. Batı Avrupa (İngiltere ve Fransa), Orta Avrupa (Almanya), ve Doğu Avrupa Milliyetçilikleri olarak isimlendirilebilecek bu Milliyetçilik türleri farklı sosyo-ekonomik yapılar nedeniyle farklı siyasal işlevlere sahip olmuşlardır. Batı Avrupa Milliyetçiliği herşeyden önce, zaten ekonomik alanda egemen durumda bulunan burjuvazinin siyasal bakımdan da başat duruma gelmesini amaçlarken; Alman milliyetçiliği, bu sınıfın üstünlüğü için bir önkoşul olarak beliren ulusal birliği sağlamaya yönelmektedir. Bu önkoşul Doğu Avrupa koşulları içinde herşeyden önce ulusal bağımsızlığın kazanılması olarak ortaya çıkmaktadır.

20. Yüzyılın başında, Milliyetçilik, Avrupa kıtasının en gelişmiş ülkelerinde, kendisine yüklenmiş olan siyasal işlevleri başardığı ölçüde yeni bir işlev kazanmaya başlamıştır. Bu gelişmiş ülkeler, iç sorunlarını çözümledikçe dışarıya yönelmiş, yeni pazarlar ve yeni kaynaklar aramaya başlamışlardır. Yeni adı «emperyalizm» olan bu dışarıya yayılma gereksinmesinin başarı kazanması için halk tarafından güçlü bir şekilde desteklenmesi gerekmektedir. İşte, Milliyetçiliğin yeni işlevi, bu emperyalist yayılmayı kitlelere benimsetmek olmuştur ki, aşağıdaki bölümlerde incelenecek olan «Az-gelişmiş ülke Milliyetçiliği» de, Avrupa Milliyetçiliklerinin desteklediği bu olgu tarafından yaratılmıştır.

Birinci Bölüm, günümüzdeki bu Az-gelişmiş ülke Milliyetçiliğinin değişik modeli üzerindeki varsayımlarla son bulmaktadır.

İkinci Bölüm Kara Afrika'da Milliyetçiliğin doğuşunu ele almaktadır. Birinci Kısım, bu bölgede hıristiyan misyonerler, Avrupa ticaret şirketleri ve bir de emperyalist Avrupa devletleri tarafından yapılan etkilerin incelenmesine ayrılmıştır. Bu temel etkenler, hıristiyanlığı, para ekonomisini, ve siyah derili insanı anonim ortamı içinde boğan büyük kentleri getirerek Kara Afrika'nın çok zayıf olan iç dinamiğini harekete geçirmişlerdir. Geleneksel siyasal, toplumsal ve ekonomik düzen alt-üst olmuş, diğer bir deyimle, toplumun tutunumu bozulmuştur. Bu durum, pasif Afrika köylüsünü büyük kentlerde toplayarak, sömürgeci tarafından getirilen maddî olanaklardan yararlanmaya devam etmek isteyen, fakat ne yapıp yapıp köyündeki eski huzuruna mutlaka tekrar kavuşmayı amaçlayan bir işçi kitlesi haline getirmiştir. Sömürgecinin adamı duruma sokulan kabile şeflerinin toplum içindeki itibar ve yetkilerini yitirmelerine paralel olarak, sömürgecinin kendi kâtibi olmak üzere her türlü eğitimi vererek yetiştirdiği, fakat fazla yükselmesine izin vermediği için kendi aleyhine çevirdiği bir siyah **intelligentsia** ortaya çıkmıştır. İşte, Kara Afrika'daki Milliyetçilik hareketi, sömürge-öncesi geleneksel düzene dönmek isteyen kitlelerle, tıpkı beyaz adamınki gibi bir devlet mekanizmasının mutlak sahibi olmak için yeni bir toplum yaratmak isteyen yeni elit aydınlar arasında anti **status-quo**'culuk ortak paydasında kuruluveren bir koalisyondan doğmuştur.

Bu bölümün İkinci Kısımında, «Afrika Milliyetçiliği»nin tanımı tartışılmıştır. Söz konusu tartışma, Kara Afrika'da sömürgeciye karşı yapılan hareketleri iki grupta toplamayı önermektedir. Birinci grup hareketler Milliyetçilik sayılmayarak, yeni seçkinlerin ve onların getirdiği ideolojinin ortaya çıkmasından önceki «spontane

protesto hareketleri» olarak adlandırılmakta; ikinci grupta da, temel olarak negatif etmenlerin oluşturduğu bir «milliyetçi» **duygu** ile yeni seçkinlerin milliyetçi **ideolojisinin** biraraya gelmesinden sonra ortaya çıkan gerçek Milliyetçilik **hareketi** söz konusu edilmektedir. Böylece, bu noktada, yazarın Milliyetçilik olgusunun incelenmesi sorununa bir üçlü (duygu-ideoloji-hareket) görünümü altında getirmek istediği katkının geçerliliği Kara Afrika'da kanıtlanmış olmaktadır; milliyetçi duygu, ancak milliyetçi ideoloji tarafından yönetilirse bir milliyetçi hareket biçimini alabilmektedir.

Bölümün sonunda, Afrika Milliyetçiliği hareketinin biçimi ve karakteri sorunu tartışılmıştır.

Üçüncü Bölüm Kara Afrika'daki Milliyetçiliğin ideolojisinin incelenmesine ayrılmıştır. Bu ideoloji, kendisini yaratan iki belli başlı kaynak olan kitlelerin gereksinimleri ve seçkinlerin çıkarlarını tatmine yöneltmekte, bu amaç için de üç siyasal işlev yükümlenmektedir. Bunlardan ilki, sömürgeleikten kurtulmak olarak ortaya çıkmıştır. Bunun anahtarı da, Afrikalı insan için normal anlamından da öte bir anlam kazanmış olan «Bağımsızlık» sözcüğünde saklıdır. Fakat, bu bölgedeki «milliyetçi» duygu, Avrupa'da olduğunun aksine, pozitif etmenler (özellikle ekonomik pazar birliği) tarafından değil, negatif etmenler tarafından oluşturulduğu için, bu denli beklenen kutsal bir kavram olan bağımsızlığın gelmesiyle birlikte, hareketi ayakta tutan «toplumsal tutkal» eriyiverecektir. Bundan doğacak toplumsal çözülmeyi önlemek isteyen milliyetçi seçkinler için yapılacak şey, bağımsızlık istekleriyle aynı anda, kara derili adam için tek gerçek pozitif etmen olan ırk ögesini, yani Pan Afrikanizmi ileri sürmek, bir de, henüz kabileciliğin egemen olduğu genç devlet içinde bulamadığı bir oydaşmayı, uluslararası topluma kendini egemen ve modern bir devlet olarak kabul ettirme yoluyla dışarıdan sağlamaya yönelmek olmuştur.

Kara Afrika Milliyetçiliğinin ikinci siyasal işlevi, tıpkı bağımsızlık gibi normal anlamından da öte bir değeri olan «Modernleşmek» olmuştur. Bu sözcükle Afrikalı seçkinlerin amaçladığı, kendini sömüren beyaz adamın ülkesinin yapısına ve düzeyine ulaşmaktır. Bu yapılmadan, Afrikalı «gerçek» bağımsızlığına ulaşamayacak, aydınlar da kendilerini, eğitimini almış oldukları sanayi toplumunun ortasında hissedemeyeceklerdir. Böylece, çok önemli bir işlev olarak ortaya çıkan modernleşmenin siyasal yönü, Milliyetçiliğe rastlayan toplumsal örgütlenme biçimi olan millet'i «yaratmaya» çalışacak, ekonomik yönü ise sanayileşerek bu ülkeleri az-gelişmiş-

likten kurtarmayı amaçlayacaktır. Bu süreç içinde Afrikalı seçkinler «yukarıdan devrimci» ve antiplüralist kavramlar olan üniter devlet, tek parti, ve «Afrika Sosyalizmi» gibi yöntemler kullanacak, Batı'nın yapısına Batı'nın «demokratik» ve plüralist yöntemlerinden ayrılan bir yoldan varmaya çalışacaklardır.

Bununla birlikte, Batı'dan farklı yöntemler kullanmak, asıl amaçlarının sömürgeciye benzemek oluşundan rahatsızlık duyan milliyetçi seçkinleri bu rahatsızlıktan kurtaramamıştır. Bu taklitçilik gerçeği, sömürge döneminin aşağılayıcı acı anlarıyla birleşince, milliyetçi ideolojinin üçüncü işlevi de belli olmuştur: olumlu bir kişilik kazanmak ve bunu bütün dünyaya kabul ettirmek. Bu amacı gerçekleştirmenin yolları, **Négritude** ve Pan Afrikanizm gibi kavramların ortaya atılmasından, bloksuzluğun bir dış politika ilkesi haline getirilmesine kadar çok çeşitli biçimler alabilmektedir.

Bölüm, Kara Afrika Milliyetçiliği hareketinin ideolojisinin genel bir değerlendirilmesiyle son bulmaktadır.

Dördüncü Bölüm Afrika Milliyetçiliğinin sorunlarına ayrılmıştır. Bu sorunlar arasında, ilk olarak, Avrupa'nın yayılmasının yarattıkları (yapay sınırlar, azınlıklar, «beyaz» rejimler, ve kurtarılmamış topraklar sorunları) yer almaktadır. İkinci sorun olarak Kara Afrika'nın birleşme (Pan Afrikanizm) sorunu ele alınmıştır. Son olarak da, milliyetçi ideolojinin uygulanmasından doğan sorunlar incelenmiştir. Bu son başlık altında, askerî darbeleri ele alan «siyasal rejim sorunu» ile, sınıflaşma sürecini konu olarak işleyen «sosyo-ekonomik gelişmenin yarattığı sorunlar» bahisleri yer almaktadır.

Tezde ileri sürülmüş varsayımların ve önerilerin ışığı altında **Sonuç** bölümü, Kara Afrika Milliyetçiliğinin incelenmesinden çıkan sonuçları «klâsik» Milliyetçilik ile karşılaştırmalı olarak vermekte, böylece bu sonuçların daha iyi anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu karşılaştırma, toplumsal işlev (ortaya çıkma nedeni), bu ortaya çıkışın süreç ve modeli, kuramsal temel, siyasal işlev (amaçlar), temel nitelikler, son olarak da uluslararası politika karşısındaki tutum ve evrensel etkiler açılarından olmak üzere altı başlık altında yapılmaya çalışılmıştır.

Tezin sonunda yazar, Kara Afrika Milliyetçiliğinin bu niteliklerinden kalkarak, Az-gelişmiş Ülkelerin bütünü için geçerli olabilecek bir Milliyetçilik modelinin ana çizgilerine varmayı amaçlamaktadır.

NATIONALISME DANS LES PAYS SOUS-DÉVELOPPÉS
—LE CAS DE L'AFRIQUE NOIRE—
UN RÉSUMÉ

Cette thèse de doctorat se propose d'étudier les aspects, caractères et effets du Nationalisme contemporain dans les pays sous-développés. Comme il serait impossible d'examiner, dans la totalité des pays du Tiers Monde, le rôle de ce mouvement, qui apparaît comme un facteur très important de la politique internationale, une région sous-développée, présentant un aspect assez homogène par rapport aux autres, l'Afrique noire, se trouve choisie comme la scène d'étude.

L'Introduction est destinée à l'étude du concept de Nationalisme. Insuffisamment étudié surtout en Turquie, ce concept présente des difficultés de compréhension. Pour surmonter ces difficultés, l'auteur se propose d'étudier le sujet sous ses trois aspects distincts: en premier lieu, le Nationalisme en tant qu'un **sentiment** populaire parmi les masses; en deuxième lieu, la Nationalisme en tant qu'une **idéologie** de cohésion avancée par la classe dominante ou le groupe dirigeant; et en dernier lieu, le Nationalisme en tant qu'un **mouvement** social qui jaillit au point d'intersection de ce sentiment et de cette idéologie.

Le **sentiment**, en forme de «patriotisme» (le facteur positif «nous») est inné dans toutes les sociétés humaines. Lorsqu'un facteur négatif (le facteur «eux») vient s'ajouter à ce dernier, le sentiment national peut se traduire en une action, qui n'est pas encore le Nationalisme, et qui doit être considérée comme une protestation populaire en quête d'une cohésion perdue à la suite de changements profonds dans le système politico-socio-économique. L'expression de ce sentiment ne prendra le nom de Nationalisme que lorsqu'elle sera guidée par l'**idéologie** nationaliste qui cherchera à or-

ganiser la société sous la souveraineté de la classe dominante ou le groupe dirigeant. De cet aspect, le Nationalisme peut être considéré comme une des plusieurs idéologies de cohésion que l'on rencontre tout au long de l'histoire, et qui désignent, selon les besoins socio-économiques du type d'organisation sociale, des concepts différents vers lesquels la loyauté de la société doit se diriger: l'Esprit des Aïeux dans le Clan, la Religion dans la Féodalité, le Prince dans la Monarchie. Le Nationalisme en tant que l'idéologie de cohésion de la société capitaliste industrielle présente deux particularités: Premièrement, il désigne la nation, concept à la fois laïc et collectif, comme le foyer de la loyauté, ce qui n'avait jamais été le cas jusqu'alors. Deuxièmement, le Nationalisme est infiniment beaucoup plus puissant et exigeant que les autres idéologies de cohésion. Il ne pouvait pas en être autrement dans une telle société, à la fois la plus large et la plus atomisée de l'histoire.

Cette combinaison du sentiment et de l'idéologie se résultera en un **mouvement** nationaliste dont la présence peut indiquer l'existence d'une nation, ou bien, l'existence d'un désir ardent de la part de la classe ou du groupe dirigeants de réaliser la formation d'un Etat-nation. Dans le premier cas, c'est l'exemple du Nationalisme européen que l'auteur appelle «classique», et dans le deuxième cas, celui du «Nationalisme des pays sous-développés».

Le Premier Chapitre étudie brièvement le Nationalisme européen et tâche d'élucider le processus par lequel celui-ci fût naître ce que l'auteur appelle ici «le Nationalisme des pays sous-développés». Au cours de cette recherche, on remarque que le Nationalisme européen se ramifie, en fait, en trois branches distinctes: Le Nationalisme en Europe occidentale (l'Angleterre et la France), en Europe continentale (l'Allemagne) et en Europe de l'Est, ramifications dont les fonctions politiques varient selon les structures socio-économiques différentes. En effet, lorsque le Nationalisme en Europe occidentale vise, avant tout, à établir la suprématie politique de la bourgeoisie qui est déjà le maître absolu dans le domaine économique, le Nationalisme allemand cherche à rétablir l'unité nationale qui apparaît comme une condition préalablement nécessaire à la suprématie bourgeoise. Cette condition se transforme en l'indépendance nationale en Europe de l'Est.

Au début du 20ème siècle, l'on témoigne à une nouvelle fonction politique du Nationalisme à mesure que ce dernier accomplit avec succès, dans les pays les plus développés du continent, ses

fonctions internes. Ces pays se retournent vers l'étranger, vers de nouveaux marchés et de nouvelles sources, et ont besoin du support populaire pour mener à succès leur politique expansionniste, qui s'appellera désormais «impérialiste». Le Nationalisme des pays sous-développés naîtra comme une réaction à cette impérialisme soutenue par le Nationalisme classique.

Le Chapitre se termine par une hypothèse sur le modèle différent du Nationalisme en Afrique noire qui sera étudié dans les chapitres suivants.

Le Deuxième Chapitre fait l'étude de la naissance du Nationalisme en Afrique noire. La première section est réservée à l'étude des effets produits par les missions chrétiennes, par les compagnies commerciales qui viennent s'établir en Afrique, et l'Etat impérialiste. Ces facteurs fondamentaux, en introduisant la chrétienté et l'économie monétaire, et en créant les grandes villes où l'homme noir se noie dans l'anonymat, détruisent l'ordre traditionnel politique, économique et social, par conséquent, la cohésion de la société. Du paysan passif, renaît un salarié de grande ville prêt à tout faire pour retrouver la vie calme et tranquille qu'il jouissait avant l'arrivée de l'homme blanc, tout en continuant à profiter des moyens matériels apportés par le colonisateur. Les chefferies perdent leur contrôle sur les masses et un intelligentsia noir fait son apparition sur la scène. Ce dernier, éduqué par le colonisateur, se dressera inévitablement contre lui lorsque l'homme blanc lui dénierera le pouvoir suprême de la société coloniale. Alors se forme une coalition anti status-quo entre les masses qui désirent un retour au passé précolonial et la nouvelle élite qui veut créer un nouvel avenir dans lequel elle sera le maître absolu d'un appareil d'Etat tout comme celui de l'homme blanc.

Dans la deuxième section de ce chapitre, la question de la définition du «Nationalisme africain» est discutée en comparant, d'une part, les «mouvements spontanés de protestation populaire» que l'on rencontre avant l'apparition de la nouvelle élite et son idéologie, et, de l'autre, le vrai **mouvement** nationaliste qui apparaît après l'amalgamation du **sentiment** «national» formé par les facteurs négatifs chez les masses et l'**idéologie** nationaliste de la nouvelle élite. A ce point, la validité de la contribution que l'auteur tâche d'apporter à l'étude du Nationalisme sous l'aspect d'une triade (sentiment-idéologie-mouvement) se trouve démontrée dans l'Afrique noire: le sentiment national ne devient un mouvement nationaliste que lorsqu'il est guidé par l'idéologie nationaliste.

La forme et le caractère du mouvement nationaliste africain sont étudiés à la fin de ce chapitre.

Le Troisième Chapitre est réservé à l'étude de l'idéologie nationaliste. Cette idéologie cherche à satisfaire deux sources principales qui la créent — les besoins des masses et les intérêts de l'élite. Ces besoins et intérêts amènent l'idéologie nationaliste à se charger de trois fonctions politiques. En premier lieu se place la décolonisation qui ne pourra être réalisée qu'avec l'Indépendance (avec un «I» majuscule pour les Africains). Mais le sentiment nationaliste n'étant pas formé, comme il en est le cas en Europe, par des facteurs positifs (l'unité du marché économique surtout), la «colle sociale» s'évapore avec l'arrivée de cette indépendance tant désirée et presque sacrée. Pour éviter la désintégration, l'élite nationaliste avancera, en même temps que l'indépendance, l'argument Pan Africaniste, le seul facteur positif qui existe en Afrique noire, et cherchera d'autre part, en essayant de se faire accepter par la communauté internationale comme un Etat souverain et moderne, à acquérir un consensus qui lui manque à l'intérieur du jeune Etat portant encore les caractéristiques de la société tribale.

La deuxième fonction politique de l'idéologie nationaliste en Afrique noire sera la «Modernisation» (toujours avec un «M» majuscule). L'homme noir n'obtiendra sa «vraie» indépendance et l'élite nationaliste ne se sentira dans son propre élément que lorsque la structure du nouvel Etat sera transformée de façon à ressembler à celle du colonisateur. La modernisation politique tâchera de «créer» la nation, l'unité, d'organisation sociale correspondant au Nationalisme. Le développement du pays par l'industrialisation sera le but de la modernisation économique. Dans ce processus, l'élite nationaliste africain cherchera à se servir des méthodes tels que l'Etat unitaire, le parti unique et le «socialisme africain»; méthodes qui s'inspirent de la «révolution d'en haut» et d'antipluralisme, plutôt que de suivre un modèle «démocratique» et pluraliste du type occidental.

Mais, bien qu'elle se soit servie des méthodes différentes, le fait que le but final est de ressembler au colonisateur, dérange l'élite nationaliste. Cette réalité, augmentée de souvenirs amers de l'humiliation de la période coloniale vont déterminer la troisième fonction politique de cette idéologie: s'acquérir une identité positive et la faire accepter au monde entier. Les méthodes de concrét-

ser un tel but se rangent de l'emploi des concepts comme la Négritude et le Pan Africanisme, jusqu'à l'adoption du non-alignement comme un principe de la politique étrangère. Le chapitre se termine par une évaluation générale de l'idéologie nationaliste en Afrique noire.

Le Quatrième Chapitre est réservé aux problèmes du Nationalisme africain. Parmi les problèmes étudiés prennent place, premièrement, ceux créés par les effets de l'expansion européenne (question de frontières artificielles, de minorités, des régimes «blancs» et des terres non-libérées); deuxièmement, le problème d'unification (le Pan Africanisme); et, finalement, les problèmes provenant de l'application de l'idéologie nationaliste. Dans cette dernière section, l'accent est mis sur le caractère très dynamique de l'ordre socio-économique de l'Afrique noire. Ce problème est traité sous deux titres principaux: la question du régime politique (sous laquelle les coups-d'Etat sont étudiés) et les problèmes créés par le développement socio-économique. La question de la formation des classes en Afrique noire fait l'objet de cette dernière section.

Sous la lumière des hypothèses et propositions déjà avancées, la **Conclusion** essaie de comparer le Nationalisme classique aux conséquences qui découlent de l'étude du Nationalisme en Afrique noire. Cette comparaison est effectuée sous les six points de vue suivants: la fonction sociale (les causes de l'apparition), le processus et le modèle de cette apparition, le fondement théorique, la fonction politique (les buts), les traits fondamentaux, et, dernièrement, les effets mondiaux et l'attitude envers la politique internationale. Finalement, l'auteur essaie d'atteindre, en partant de ces caractéristiques du Nationalisme africain, les traits fondamentaux d'un modèle général du Nationalisme des pays sous-développés.